

74.268.3(4Укр)

Б90

БУГАЙКО, Ф. Ф. БУГАЙКО

НАВЧАННЯ
І ВИХОВАННЯ
ЗАСОБАМИ
ЛІТЕРАТУРИ

Виховання читача

У методиці викладання літератури сьогодні на перший план висувається проблема літературного розвитку учнів, тобто виховання в них здатності повноцінного сприймання емоційно-образної специфіки явища мистецтва, вміння осягнути ідейно-художній зміст твору, логіку думок автора.

Виховання читача має життєве значення для розвитку і самого існування літератури. Письменник висловлює свої думки і спостереження, виражає переконання й почуття на папері для того, щоб уважні читачі прочитали його твір, сприйняли його ідеї. Ми не можемо уявити собі майстра слова, який би писав тільки для себе, не сподіваючись на відгук.

Л. М. Толстой розумів мистецтво як один із засобів спілкування між людьми. Він говорив, що в мистецтві завжди є принаймні двоє, що спілкуються між собою: той, хто творить, і той, хто сприймає,— читає, слухає, бачить.

Мистецтво твориться для людей, і в цьому його суспільне значення. Думки, почуття, пам'ять читачів — це те середовище, в якому живе твір мистецтва, і без цього середовища він існувати не може. О. М. Толстой

писав: «Характер читача і ставлення до нього вирішують форму й питому вагу творчості художника. *Читач — складова частина мистецтва*»¹.

Чим глибше, повніше сприймається літературний твір читачами, тим дужчий його вплив на їх свідомість, тим більше його суспільне значення. Отже, доля книжки залежить від читача, його ставлення й оцінки її. Тому безумовно правильним є твердження С. Маршака, що літературі так само потрібні талановиті читачі, як талановиті письменники. Саме на них, на цих талановитих читачів, чуйних до змісту слова, наділених творчою уявою, і розраховує автор.

Проблема виховання читача щільно пов'язана з психологією творчого процесу. Сучасна наука розглядає сприймання як завершальну ланку художньої творчості: роман, повість чи поема пишуться для читача і живуть у їхній свідомості. Разом з тим, це й психолого-педагогічне питання, бо тільки через безпосередню зустріч читача з художнім твором стає можливим виявлення виховного впливу красного письменства.

Радянська література має вдячних і чуйних читачів. Число тих, кому дороге мистецтво слова, у нас невпинно зростає, щодня з'являються нові читачі, виховані школою. Справа честі вчителя, щоб вони уміли правильно оцінити ідейне багатство і художні якості твору. Усі дискусії про зміст шкільної літературної освіти, про форми, методи, прийоми викладання літератури в школі — це, по суті, турботи про виховання читача і цьому основному завданню підпорядковані.

Серйозне, вдумливе читання — процес активний і творчий. Ми повинні прищепити нашим вихованцям ставлення до читання художньої літератури, як до серйозної праці. На жаль, часом і серед учнів старших класів і навіть серед дорослих освічених людей ми натрапляємо на недбале, неухважне читання заради розваги.

У статті В. Асмуса «Чтение как труд и творчество» («Вопросы литературы», 1961, № 2) підкреслено двоїстість, діалектичний характер сприймання художнього твору. З одного боку, читач, який заглиблюється в нього,

¹ Алексей Толстой, О литературе, М., «Советский писатель», 1956, стор. 38.

бачить перед собою цілий світ справжнього, яскравого життя. Він із цікавістю стежить за долею героїв, співчуває одним, ненавидить інших. Перед ним розгортається образна тканина твору як явища мистецтва, що викликає захоплення, тобто первинне, безпосереднє, емоційне сприйняття, і — художню насолоду, що виникає внаслідок читачевого роздумування, оцінки, аналізу. Без захоплення взагалі не може бути естетичного сприймання. До вищого ступеня розуміння мистецтва можна дійти, говорить В. Г. Белінський, «тільки через перехід з екстатичного захоплення до розважливо-спокійного споглядання; але це захоплення поетом є перший і необхідний момент у процесі його вивчення»¹.

Вищий ступінь розуміння мистецтва потребує від читача серйозної й тривалої підготовки. Доводиться, правда, іноді чути думки, що готуватися треба лише до сприймання наукових праць, а твори мистецтва і без підготовки всім доступні. Та це хибне уявлення. Адже відомо, що прочитане далеко не однаково сприймається людьми різного життєвого досвіду, різного рівня начитаності. Навіть та сама особа, перечитуючи один і той же твір через кілька років, знаходить у ньому те, що під час попереднього читання залишилося непоміченим. Причина цього — в розширенні наших знань, у збагаченні життєвого досвіду новими переживаннями, новими спостереженнями. Читаючи твір, людина уявляє картини, створені письменником. Яскравість, багатство, самий зміст уявлюваних нею образів залежить від рівня її свідомості. Тому й трапляється у недосвідчених, мало підготовлених читачів поверхове або викривлене розуміння художнього твору.

Те, що учні по-різному сприймають прочитане залежно від свого життєвого досвіду, — відоме давно. Це визнає і так звана традиційна методика: недарма обов'язкова схема шкільного вивчення літературного твору має і вступні заняття. Та тільки в останні роки це явище стало предметом вивчення психологів і педагогів. Учителі-практики, психологи й педагоги заклопотані питанням, чому один і той самий літературний твір глибоко хвилює одного, викликає в його свідомості неза-

¹ В. Г. Белінський, Літературно-критичні статті, К., Держлітвидав України, 1953, стор. 302.

бутні враження і залишає байдужим іншого? Робляться спроби встановити якісь закономірні зв'язки між життєвим досвідом учня і глибиною естетичного впливу на нього прочитаного твору. Життєвий досвід тут розуміється широко: і як особисто пережите учнем, і як сприймає ним у процесі навчання, під час читання художніх творів, перегляду кінофільмів тощо. Словом, як сукупність усіх подразників першої і другої сигнальних систем, що впливають на психічну діяльність юного читача.

Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених особливостям сприймання літературного твору людьми різного віку, отже, і різного життєвого досвіду. Є цікаві праці О. І. Никифорової, спостереження українських психологів Л. К. Балацької, Т. В. Косми, І. О. Синиці. Для з'ясування зв'язку між старим багажем читача і тим новим досвідом, який він здобуває, читаючи твір, зроблено чимало. Проте, хоч багато чого ще лишилося нез'ясованим, ми вже не тільки можемо з певністю констатувати, що такий взаємозв'язок існує, але й більш-менш точно вказати на факти негативного плану, які заважають повноцінному сприйманню художнього твору читачем, і на фактори позитивного характеру. В усякому разі зрозуміло, що дітей треба готувати до читання літературного твору, і до того ж диференційовано, орієнтуючись на індивідуальний характер сприймання, значно краще, ніж це робилося раніше.

Організація досвіду учня чи не найскладніше завдання в роботі словесника. І не тільки вузько читацького. Адже ще В. Г. Белінський писав: «Для справжнього осягнення мистецтва, для справжньої насолоди від нього слід багато і багато, завжди і завжди вчитися, причому вчитися багато чого такого, що, очевидно, перебуває зовсім поза сферою мистецтва...»¹.

Навчатися того, що перебуває поза сферою мистецтва, це означає виховувати в собі здатність відчувати прекрасне в природі, в стосунках між людьми. Це означає опанувати високі критерії моральної й естетичної оцінки подій і явищ життя, означає високу культуру моральних почуттів, активне, творче і зацікавлене ставлення до дійсності.

¹ В. Г. Белінський, Полное собрание сочинений в тринадцати томах, т. IX, М., Изд-во АН СССР, 1955, стор. 159.

Зрозуміло, що це справа цілого життя людини. Ніколи не можна вважати завершеним процес морально-естетичного розвитку людини, збагачення й удосконалення її почуттів. Багато тут залежить від власних зусиль особистості, самовиховання, до якого ми й повинні повсякчас спрямовувати учнів. Та не можна заперечувати й великої ролі організованих впливів ззовні, які мають бути неоднаковими на різних шаблях формування свідомості читача.

Власне, така підготовка починається ще з дошкільного віку, коли дитина вперше стає перед фактом, що вона — не єдиний предмет турботи вихователів, що є й інші діти, з якими треба разом жити й товаришувати. У дитячому садку й сім'ї вперше зустрічається майбутній читач з книгою, виявляє інтерес до неї. У молодших класах дитина стає членом колективу, який ставить до неї більші вимоги. Школяр уже знає, що таке обов'язок, честь школи, честь класу. Він уміє підпорядковувати свої бажання інтересам колективу. Через піонерську організацію, суспільно корисну працю відбувається становлення громадянських переконань школяра. Природно, що це значно збагачує духовне життя учня, розширює коло його інтересів, повертає до книги, яка тут уже стає активним чинником формування свідомості юного читача. Відомо, що підлітки — найпристрасніші читачі. Інша справа — що і як вони читають.

Вік старшокласників — це час юнацьких романтичних захоплень, цікавих комсомольських справ, активного самоутвердження особистості. Саме тут, у період формування світогляду молодої людини, надзвичайно великого значення набуває добра й своєчасно прочитана книга. Тим часом нерідко доводиться чути скарги, що старшокласники мало читають, що цікавість до художньої книжки в молоді спадає. Пояснюють це багатьма причинами: і захопленням юнацтва технікою, і впливом кіно, радіо та телебачення, де сприймання творів мистецтва не вимагає, мовляв, такої напруженої праці, як читання книг.

Можливо, все це і є. Та книги як важливого виховного чинника все ж ніщо заступити не може. Якщо обставини ускладнюються, треба подумати, як протистояти їм. Адже там, де добре організовані позакласні літературні заняття, не скаржаться на зниження інтересу учнів до літератури. Читацькі конференції, обговорення цікавих

для молоді книжок (якщо вони проводяться не формально), літературні гуртки з різноманітною і цікавою програмою, факультативи, різного роду конкурси, літературні олімпіади і багато інших форм літературних занять використовуються в цих школах, щоб поглибити в учнів цікавість до художньої книжки. Виховання й підготовка читача означає удосконалення специфічно читацьких якостей: відтворюючої уяви, спостережливості, емоційної пам'яті, відчуття образного слова, вміння сприйняти ідею літературного твору саме такою, як вона виражена в образах.

Чому ж важливим елементом виховання читача є розвиток відтворюючої уяви? Тому, що здатність уявляти, бачити внутрішнім зором образи, картини, сцени, створені письменником, — необхідна властивість кваліфікованого читача. Без уміння осмислити і відтворити художні образи в уяві не збагне читач змісту твору, не зрозуміє того, що висловив художник. Здатність яскраво уявляти потрібна для того ступеня сприймання, який В. Г. Бєлінський назвав захопленням.

Тим часом відомо, що читач-підліток здебільшого обминає частину художніх цінностей, які містить у собі книга. Він навіть не здогадується, що такі багатства існують. Семикласник чи шестикласник, наприклад, бере з книжки переважно ланцюг подій, сюжет. Такий читач може викласти так званий «зміст» твору на півсторінці шкільного зошита. Він і не думає, що взяв з книжки надто мало. Дітей цього віку найбільше цікавить пригодницька література. Такі читачі нашвидку пробігають очима описи природи, авторські відступи, бо вони, на їхній погляд, зайві і заважають стежити за розвитком подій. Часом вони пропускають цілі сторінки, поспішаючи скоріше дізнатися, що сталося далі і чим усе закінчилося. Щоб запобігти цьому, з самого початку слід виховувати в учнів звичку пильно вглядатися в живі картини природи, портрети, вдумуватися в зображальні засоби, мову героїв тощо. Виховання в дітей і підлітків відтворюючої уяви, розвиток їхнього образного мислення — важлива проблема виховання читача. Вона привертає увагу багатьох дослідників ¹.

¹ Див.: Л. А. Рибак, *Образное мышление и уроки литературы*, М., «Просвещение», 1966; Н. Д. Молдавская, *Воспитание читателя в школе*, М., «Просвещение», 1968.

Давньою аксіомою є істина: читати художній твір треба не поспішаючи. Ідея «швидкого читання», що в наші дні підноситься деякими науковцями на Заході, може бути придатна лише для загального знайомства з науковою літературою чи діловою інформацією. До читання як співтворчості вона ніяк не може бути застосована.

У педагогічній практиці вироблено ряд способів виховання в учнів звички читати уважно, зосереджуватися на художніх деталях, уявляти прочитане в колоритних, яскравих образах. Це насамперед так зване «усне малювання», створення кіносценаріїв і окремих кінокадрів, режисерські коментарі до сцен, епізодів, картин тощо.

Усе це важливо, але одного цього недостатньо. І літературознавство, і досвід викладання літератури в радянській школі свідчать, що для повноцінного, глибокого проникнення в художній твір образне його сприймання має поєднуватися з логічним, понятійним аналізом. Вправний і тактовний аналіз допомагає глибше і яскравіше відчувати літературу як мистецтво в усій її своєрідності.

В. І. Ленін вбачав у мистецтві особливий вид пізнання. У світлі ленінського вчення про абстрактне й конкретне, загальне й окреме розкривається суть художнього образу, в якому через окреме пізнається загальне і при тому разом, невіддільно від окремого. Художник висловлює в образах свої думки, певні суспільнонагомні поняття. Але просто перекласти мову образів на мову понять не можна: абстрактне судження не вичерпує всього змісту образу (конкретного). Маланка Волик з «Fata morgana» — не звичайна ілюстрація до становища безземельного селянства в царській Росії: це і клопітлива господарка, і любляча мати, і людина, овіяна теплим співчуттям письменника, і до певної міри вираження його ідейних переконань та естетичних поглядів.

Наше завдання навчити вихованців розуміти й відчувати цю єдність абстрактного й конкретного, понятійного й образного, загального й окремого в художньому образі. Це основа наукового аналізу твору мистецтва, шлях до розвитку образного (художнього) мислення, а через нього — до усвідомлення молодими читачами ідейно-художнього багатства твору. Тільки так можемо ми відвернути наших учнів від «нікуди не гідного, повер-

лового читання», заохотити їх до «справжнього читання»¹, щоб уміли вони пізнавати добру книгу і перечитувати її «знову і знову», як читав Володимир Ілліч твори Чернишевського² та інших класиків російської літератури.

Про два ступені сприймання художнього твору говорить сучасна психологічна наука. Так, у дослідженнях О. І. Никифорової («Восприятие художественной литературы школьниками», М., Учпедгиз, 1959) йдеться про «безпосереднє естетичне сприйняття» і про «свідоме сприйняття». Зрозуміло, вони не існують окремо одне від одного, а вступають у складну взаємодію, доповнюють і зумовлюють одне одного. Сила ідейно-естетичного впливу художньої літератури на молодого читача дуже велика, бо вона говорить до нього мовою образів і емоцій. Завдання словесника в тому й полягає, щоб навчити своїх вихованців правильно розуміти естетичну ідею, виражену письменником в усій образній системі твору. Адже в кожному художньому образі є не тільки відтворення життєвого явища, не тільки зображення, а й оцінка, думка про зображене, є образне і понятійне в їх діалектичній єдності. І хоч художній образ не можна вичерпати логічними міркуваннями, хоч і в ньому якийсь «понадзмістовий залишок», та все ж в істотній своїй частині він може бути переведений у план логіки. Можна і треба говорити про те, що хотів сказати письменник образами свого твору. Тільки через правильне усвідомлення ідеї, закладеної в художніх образах, учень зрозуміє явище мистецтва і перейметься відповідним настроєм.

В складній проблемі виховання юного читача виразно виділяються три важливі компоненти: 1) організація досвіду читача, загальнолюдського й спеціально читацького, тобто збагачення його знань і вмінь, його загального розвитку; 2) виховання і розвиток культури образно-емоційного сприймання учнями твору; 3) розвиток логічного мислення, вміння проникнути в творчий задум письменника та осмислити художню ідею, втілену в образах твору.

¹ В. І. Ленін о літературе и искусстве, М., Изд-во художественной литературы, 1957, стор. XXV.

² Н. К. Крупська, Ленін і Чернишевський. В кн.: «В. І. Ленін про літературу», стор. 500.